

Pars tertia.

De valedicendi formulis.

Veteres privatas¹⁾ epistulas praeter nostram consuetudinem non salutandi formula claudabant, sed in fine optabant, ut ii, ad quos eae mittebantur, valerent. Quem usum constantem fuisse, documento sunt hi loci: Ovid. Heroid. 19, 241 s. (Merkel):

Longior infirmum ne lasset epistula corpus,

Clausaque consueto sit tibi fine, vale!

Trist. 5, 13, 33 s. (Merkel):

Accipe quo semper finitur epistula verbo,

Atque meis distent ut tua fata, vale!

Atque brevissima eademque creberrima formula est vale, quae in usu et solutae orationis scriptorum et poetarum tantopere inter sui similes obtinet principatum, ut sua frequentia illarum memoriam quodam modo obscuraverit. Cuius summam abundantiam invenimus apud Ciceronem, qui ea in epistulis ad Atticum amicum missis creberrime usus est. Sic clauduntur Senecae et Plinii min. (exceptis litteris publicis libri X) epistulae fictae. Item Symmachus, qui Plinii vestigiis ingressus est, verbosis aetatis suae formulis spretis saepissime „vale“ usurpavit. Loci sunt: Symm. 1, 1; 5; 6;

1) Publicae litterae valedicendi formula carent. Quem ad usum conferantur: Cic. ep. ad fam. XV 1; 2; XII 15; Plin. lib. X; Symm. lib. X.

7 (Seeck). Nec raro haec formula apud Ausonium et Ambrosium invenitur, velut Auson. epist. 17 et 21 (Schenkl), Ambros. epist. 27 et 79 (Migne, 16). Denique conferas Monum. Mog. epist. 30 (Jaffé).

Praeteriens commemoro, in scriptorum christianorum epistulis inveniri

vale in Christo. Exempla sunt: Ennod. 6, 36 (Vog.). Monum. Mog. 3, epist. 5; 86; 88; al. (Jaffé).

Inspiciamus nunc aliquot exempla e poetis petita: Ovid. Trist. 3, 3, 87 s.:

Accipe supremo dictum mihi forsitan ore,

Ouod, tibi qui mittit, non habet ipse, vale.

Poëta hoc loco in verbo valendi ludit; quocum compares: Auson. epist. 3, 19 (Schenkl) vale bene, ut valeam; 14, 36 Vale. Valere si voles me, iam veni; 15, 37 Vale. Valere si voles me, pervola¹⁾. Ausonius ut Ovidius in verbo valendi ludit. Sunt enim talia admodum in deliciis scriptoribus. Cf. etiam Cic. ep. ad fam. XIV 18, 2 maxime autem date operam, ut valeatis, si nos vultis valere.

His adde: Stat. silv. 4, 4, 101 (Baehrens) Jamque vale e. q. s. Claudian. epist. 2 (Jeep):

Dignatus tenui Caesar scripsisse Maroni,

Nec tibi dedecori musa futura. Vale.

Alcuin. epist. 1 (Dümmler):

Vive Deo carus multis feliciter annis

Atque memor nostri, dulcis amice, vale.

Cf. etiam epist. 6; 41; 54; 59; 77; 105; al.

Nonnunquam verbum valendi iteratur, velut Cic. ep. ad fam. XIV 2, 4 valete, mea desideria, valete²⁾.

1) Hi loci omnes conspicui sunt allitteratione, quā Ausonius mirum quantum delectatur. Conf. Woelffl. l. l. pag. 32 et 33. Koffmane l. l. pag. 15 extr.

2) Cf. Woelffl., die Geminatio im Lat. in d. Sitz.-Ber. d. philol.-philol. u. histor. Classe der f. b. Ak. d. W. zu München (1882) tom. I, pag. 434 s.

Ibid. XVI 4, 4° vale, mi Tiro, vale, vale et salve. Quocum conferas Cic. ep. ad fam. XVI 9, 4 vale, salve¹⁾. Formula „salve“, quae in prisca latinitate (apud Plautum) haud raro invenitur, Ciceronis temporibus iam obsoleta erat. Posterioribus temporibus rursus occurrit apud Symm. 2, 86 (Seeck) et Ennod. 2, 2 (Vogel).

Priusquam alias afferam formulas, liceat mihi paucis disserere de allocutionibus valedicendi formulis additis, quales exhibent Ciceronis quos modo commemoravi loci.

Allocutiones valedicendi formulis additae plurimum valent ad indicandam necessitudinem ac familiaritatem. Quod cum ita sit, frequentes sunt in Ciceronis epistulis Terentiae uxori (ep. ad fam. XIV 2, 4; 3, 5; 4, 6; 5, 2)²⁾, Quinto fratri (ad Q. fr. II 3, 7; 4, 7; 5, 7; 6, 2; III 1, 25; 4, 6; 7, 2; 8, 6; 9, 9), Tironi (ep. ad fam. XVI 3, 2; 4, 4; 7; 9, 4; 22, 2) inscriptis. Hunc usum Fronto et qui post eum fuerunt scriptores imitati sunt et magnopere dilexerunt. Atque ille quidem omnibus fere valedicendi formulis allocutiones addidit et ex omnibus scriptoribus latinis nullus est tantus eius usus amator. Ex innumeris exemplis pauca ponam:

Fronto pag. 13 (Naber) vale, meum gaudium, vale; p. 32 vale, Caesar, decus patriae et romani nominis. Vale, domine; pag. 48 vale, domine dulcissime. Cyprian. epist. 49 (Hartel) bene vale, frater carissime. Ambros. epist. 27 (Migne, 16) vale, fili, e. q. s. Hieronym. epist. 105 (Migne, 22) vale, mi amice carissime Salvian. epist. 8 (Halm) vale, mi domine et dulcis meus. Augustin. epist. 72 (Migne, 33) vale, mi amice charissime

1) Sic extat in cod. M. Wesenbergius optima codicis lectione spreta post vocabulum „vale“ particulam copulativam „et“ interposuit. Ego censo, ad codicis lectionem redeundum esse, quippe cum Cicero in epistulis binas voces, quae idem vel simile sonant, haud raro *ἀσυνδέτως* posuerit.

2) Prioribus tantummodo ad Terentiam epistulis Cicero allocutiones inseruit; breviores enim ac sollemniores sensim fiunt eius epistulae brevi ante divortium scriptae. Cf. hui. dissert. pag. 24.

Jam transeo ad eos locos, ubi valedicendi formulis vocabula quaedam addita sunt.

Ac primum quidem imperativo „vale“ haud raro adverbium „bene“ praepositum est. Formula

bene vale aetate Ciceroniana iam exoleta fuit. Nam Cicero quidem ea plane abstinuit, eorum autem, qui ad illum litteras dederunt, duo usi sunt: Curius in Cic. epist. ad fam. VII 29, 2 et Matius ibid. XI 28, 8. Quam formulam ante auream litterarum aetatem et post eam frequentem fuisse ex hisce locis intellegitur:

Plaut. Asin. III, 3, 16 = 606 (Ritschl) et Mil. IV, 8, 29 = 1339 (R.); Pseudo-Senec. epist. 4 et 8 (Haase); Fronto pag. 94 et 163 (Naber); Flor. 2, 20, 7 (Halm); Cypr. epist. 49 et saepe (Hartel); Auson. epist. 16 (Schenkl); Ambros. epist. 2; 5; 6; 8; saepe (Migne, 16); Augustin. epist. 128, 4 (Migne, 33); 181, 9; 182, 7; 219, 3; Monum. Mogunt. 3, 12 (Jaffé); Alcuin. epist. 280 (Dümmler).

Ex his exemplis plane elucet, locutionem „bene valere“ ut multas alias¹⁾ in prisca latinitate in usu fuisse, aurea litt. aetate admodum raro apparuisse, postea rursus creberrimam factam esse.

Venio ad formulam

semper vale, quae iam apud Plautum invenitur. Postea non prius occurrit quam in epistulis Frontonis, cui priscorum poetarum maxime Plautum probatum esse constat. Unum attulisse sufficit exemplum: pag. 67 (Naber) semper vale. Posterioribus temporibus vocabulum „semper“ verbo valendi haud raro praepositum invenitur. Loci sunt: Cyprian. epist. 1 et 10 (Hartel); Alcuin. epist. 183 (Dümmler).

Hoc loco inserere libet formulam

vale mi²⁾ semper, quae extat apud Frontonem pag. 30 (Naber).

1) Cf. O. Rebling, l. l. pag. 10.

2) De hac synaeresi conf. hui. diss. pag. 13, not. 4.

Pergamus iam ad eos locos, quibus imperativo „vale“ locutio „etiam atque etiam“¹⁾ praeposita est.

Atque extat „etiam atque etiam“ iam apud Plaut. Aulul. IV, 2, 7 = 614 (R.); Trin. III, 2, 48 = 674 (R.). Alios locos huc pertinentes attulit E. Woelfflin in commentatione, quae inscribitur: „Die Geminatio im Lat.“ pag. 468 s. Cicero, quem in epistulis multa ab antiquioribus poetis mutuatum esse satis constat, usurpavit formulam

etiam atque etiam vale praecipue in epistulis ad familiarissimos (ad Tironem: ep. ad fam. XVI 5, 2; 6, 2; 7; 9, 4; 11, 3; 14, 2; ad Attic. V 19, 2; 20, 9; ad Paetum: epist. ad fam. IX 24, 4).

Uno loco (ad Quint. fr. III 1, 7) invenitur formula
te oro etiam atque etiam, ut valeas.

Hic inserere libet formulam Frontonianam (pag. 94 N.) iterum atque iterum²⁾ ac porro in longam senectutem bene vale.

Transeo nunc ad eos locos, ubi modus indicativus futuri temporis aut coniunctivus praes. temp. imperativi vice fungitur.

Atque frequentior est indicativus futuri temporis; extat enim hisce locis:

Cic. ep. ad fam. XV 18, 2 valebis igitur ... e. q. s.; cf. etiam ad Attic. VI 2, 10; 5, 4; Stat. silv. 4, 9, 53 (Baehrens) irascor tibi, Grype. Sed valebis ... e. q. s.; Fronto, pag. 69 et 70 (N.) valebis mihi.

Multo rarius invenitur coniunctivus praes. temp. valeas. Loci sunt: Fronto, pag. 61 (N.) et Alcuin. ep. 183 (D.).

Pergamus iam ad explicandos eos locos, quibus „valere“ ex verbis quibusdam pendet. In primis Cicero hunc in modum variavit valedicendi formulas.

1) Cf. Woelfflin., die Geminatio im Lat., pag. 468 s.

2) De eorundem vocabulorum repetitione conf. Woelfflin., die Gem. i. Lat. pag. 466 et 480.

Sunt autem hae:

fac valeas. Quam formulam usurpaverunt Balbus (apud Cic. ad Attic. IX 7 B, 3), Cassius (apud Cic. ep. ad fam. XII 12, 5), Plancus (apud Cic. ep. ad fam. X 4, 4; 7, 2; 21, 6). Cicero ea praeter unum locum (ep. ad fam. XIV 1, 6; ad Terentiam uxorem) abstinuit. Idem imperativum „fac“ aliis verbis sequentibus haud raro cum nudo coniunctivo coniungit. Haec constructio in prisca, quae vocatur, latinitate et in sermone cotidiano¹⁾ creberrima fuit²⁾. Deinde affertur

fac ut valeas. Haec formula tribus tantum locis invenitur: Cic. ad fam. XVI 2; 10, 2 (Ciceronis ad Tironem epist.); ad Quint. fr. II 5, 4.

Multo frequentior est apud Ciceronem formula

cura, ut valeas. Conferantur ex multis locis:

Cic. ep. ad fam. VII 6, 2; 15, 2; 18, 3; 20, 3. Rursum occurrit haec formula apud Symm. 2, 7 (Seeck).

Denique verbum valendi coniunctum est cum imperativo „da operam“. Formula

da operam, ut valeas Cicero multo rarius usus est quam „cura, ut valeas“. Extat enim his tantummodo locis: Cic. ep. ad fam. XI 29, 3; XII 1, 2; 21; 23, 4; XIV 19; ad Attic. XVI 16 A, 7.

De locutione „oro, ut valeas“ supra (pag. 30) mentio facta est.

A tertio post Christ. nat. saeculo frequentes sunt eae formulae, ubi verbum valendi pendet ex verbis „opto“, „oro“, „cupio“, „precor“, „desidero“. Quae admodum latae et turgidae sunt, quod praeter allocutiones verbosas saepe locutiones „in Domino“ et „in Christo“ additae sunt.

1) Cf. Hellmuth, l. l. pag. 48.

2) Quatenus apud scriptores hic usus extet, docet Draegerus, *Histor. Syntag. d. lat. Sprache* I, pag. 300.

Quem usum his exemplis illustrabo:

Cyprian. epist. 1 (Hartel) opto¹⁾, vós, fratres carissimi, semper bene valere; epist. 10 opto vos, fortissimi ac beatissimi fratres, semper in Domino bene valere et nostri meminisse²⁾. Quo referas, quamvis structura abhorreat, formulam „opto ut valeatis in Domino“ Cypr. ep. 51 (Hartel). Hieron. epist. 51, 9 (Migne, 22, pag. 527) oramus³⁾ te, frater carissime, multis annis bene valere; ibid. epist. 5, 3 (Migne, 22, pag. 337) cupio te valere in Christo. Leo M. epist. 133 (Migne, 54) valere te et nostri meminisse, domine, precor. Monum. Mogunt. 3, 75 (Jaffé) bene valere te desidero . . . e. q. s.

Transeo nunc ad eos locos, quibus is, qui scribit epistulam, orat, ut amicitia mutua permaneat.

Tales formulae sunt:

Fac valeas meque mutuo diligas. Hac valedicendi formula Plancus mirum quantum delectatur; utitur enim ea hisce locis: Cic. epist. ad fam. X 4, 4; 7, 2; 11, 3; 15, 4; 17, 3; 21, 6.

Tu me diliges et valebis Cic. ep. ad fam. IX 22, 5 (Cicero ad Paetum).

Valebis igitur meque, ut a puero fecisti, amabis Cic. ep. ad fam. XV 18, 2 (Cicero ad Cassium).

1) Verbo optandi accusativus qui vocatur cum infinitivo coniunctus additur; haec constructio cum ab optimis prosae orationis scriptoribus spreta sit, sermonis vulgaris esse videtur. Operae pretium est afferre locos, ubi invenitur: Ovid. Pont. 3, 1, 38. 3, 3, 105; Pseudo-Senec. epist. 2; 4; 12 (Haase); Cassiodor. hist. trip. cap. XXIX (Migne, 69, pag. 979 B); Monum. Mogunt. 3, epist. 31 et 32 (Jaffé).

2) Locutio „nostri meminisse“ in christianorum scriptorum epistulis haud raro invenitur. Cf. Leo M. epist. 133 (Migne, 54); Monum. Mog. 3, epist. 15 (Jaffé).

3) Hoc loco verbum orandi Germanico „beten“ respondet. Cf. Meißig, Berl. über lat. Sprachwissenschaft, tom. II (ed. Heerdegen, Berol. 1888—90), pag. 71 not. et pag. 133.

De significatione verbi „orare“ per annos commutata cf. Ph. Thielmann i. Woelfflin. Archiv. I, pag. 71; Jahrb. f. kl. Philologie (ed. Fleck-eisen) 18 Suppl.-Bd. 1. Heft (1891) pag. 95 s.

Ama nos et vale Cic. ep. ad fam. XVI 8, 2 (Q. Ciceronis ad Tironem epistula).

Vale meque, ut facis, ama Cic. ep. ad fam. V 21, 5 (Ciceronis ad Mescinium epistula). Cf. etiam ibid. XV 19, 4 (C. Cassii ad Ciceronem epistula); Front. pag. 43 (Naber) Vale, Caesar, et me, ut facis¹⁾, ama plurimum; script. hist. aug. 12, 4, 6 fac, ut rem publicam et te et nos, ut facis, diligas; Ambros.²⁾ epist. 2, 31 (Migne, 16) vale et nos dilige, ut facis. Cf. etiam epist. 5, 24; 6, 19; 8, 15. Similis a ratione grammatica locus invenitur apud Augustin. epist. 25, 5 (Migne, 33, pag. 103) gratia Dei tecum, ut est, in aeternum maneat. Aliqua ex parte conferri potest: Cic. ep. ad fam. XIII 47 tu fac, quod facis, ut me ames teque amari a me scias.

Venio ad formulas allitteratione conspicuas. Quarum frequentissima³⁾ sine dubio est

vive, vale, quam et prosae orationis scriptores et poëtae adhibuerunt. Sed optimi scriptores ea abstinerunt; itaque eam sermonis vulgaris fuisse veri simillimum est. Loci sunt:

Plaut. Trin. 1075 (R.); Stich. I 1, 31 (R.); Bach. II 3, 12 = 246 (R.); Mil. IV 8, 29 = 1339 (R.); Hor. epist. 1, 6, 67 vive, vale⁴⁾; ibid. sat. 2, 5, 110 vive valeque; Sulpiciae sat. 69 vive vale; Fronto pag. 43 (Naber) vale, Domine, et vive

1) Non dubito, quin Fronto hoc loco Ciceronem imitatus sit. Conf. Front. pag. 107 (N.) „Memini me excerpisse ex Ciceronis epistulis ea dumtaxat, quibus inesset . . . praeterea si quid eleganti aut verbo notabili dictum videretur, excerpsi . . . Epistulis Ciceronis nihil est perfectius.“

2) Ambrosium Ciceronis vestigia pressisse docet Max. Ihm, studia Ambros. in Fleckeiseni annal. philol. (1890) XVII, pag. 82 s.

3) Cf. Woelfflin., über d. allitt. Verbind. d. lat. Spr. pag. 15.

4) Apud poëtas veteres asyndeton binorum vocabulorum haud raro invenitur. De bimembri dissoluto egregie disseruit S. Preuss, de bimembris dissoluti apud scriptores Romanos usu sollemni, Edenkoben 1881; de „vive, vale“ cf. pag. 98.

.... e. q. s.; Auson. epist. 20, 13 (Schenkl) vive, vale; Alcuin. epist. 65 vive et vale; epist. 74 vive, vale.

Multo rarior est formula
vince et vale¹⁾. Extat enim duobus tantum locis:

Cic. ep. ad fam. XI 25, 2 et X 26, 3.

Semel legitur:

vade, vale Hor. epist. 1, 13, 19.

Denique quae commemoretur digna videtur formula
valeas, vigeas, quae extat in Alcuin. epist. 183. Hoc
est novum allitterationis exemplum, christianorum temporibus
ortum²⁾. Verba „valere“ et „vigere“ iam aurea, quam vocant,
litterarum aetate coniuncta inveniuntur, velut Cic. fin. 5, 35
et Sall. Catil. 20, 10. — Cf. etiam Front. pag. 169 (N.).

Jam commemorare libet

haveto³⁾, quod extat apud Sall. Catil. 35, 6 (Jordan)⁴⁾, et
have dicere, quod invenitur apud Auson. 16, 105 (Schenkl)
haveque dicto dic vale et Symm. 2, 69 et 3, 72 have igitur
dico e. q. s.

Porro valedicendi formulae vice fungitur, quod est apud
Catullum, 68, 155 (Müller) sitis felices e. q. s. Conf.
Apul. met. II, 14; Augustin. ep. 138, 20. Cui formulae simil-
lima est haec:

Tibull. 3, 5, 31 vivite⁵⁾ felices, memores⁶⁾ et vivite
nostri.

1) Cf. Woelfflin., über d. allitt. Verb. d. lat. Spr. pag. 15.

2) De allitteratione apud scriptores christianos cf. Woelffl. l. l. p. 31.

3) De huius vocabuli scriptura cf. H. Schuchardt, der Vokalismus
des Bulgärlateins, I, pag. 56; Corssen, Aussprache, I, pag. 47 ss.; Fleck-
eisen, Fünfzig Artikel, pag. 18.

4) Hanc epistulam genuinam esse demonstravit Schnorr v. Carols-
feld (l. l. pag. 25 ss.), cui adstipulor.

5) In prisca latinitate et apud Horatium verbum „vivendi“ cum ad-
iectivo coniunctum idem fere valet quod „esse“. Conf. Reisig, Vorlesungen
über latein. Sprachwissenschaft, tom. II (ed. Heerdegen) pag. 114 ss.

6) Locutiones „memor mei“ et „memor nostri“ praecipue eae vale-

Denique afferatur formula in christianorum scriptorum epistulis creberrima

Dominus te incolumem custodiat. Loco verbi „custodiat“ inveniuntur etiam „tueatur“ et „servet“.

Ex multis exemplis haec ponam :

Hieron. epist. 134 (Migne, 22) Incolumem te et mei memorem Christus Dominus custodiat e. q. s. Cf. etiam ep. 138; 141; 143. Augustin. epist. 31 et 107 (Migne, 33). Leo M. ep. 10; 20; 28 (54, Mig.). Gregor M. 1, 14 a (Ewald). Ambros. epist. 9, 2 (16, pag. 940 Mig.) Valete. Incolumes vos et florentissimos Deus noster tueatur e. q. s. Cf. etiam Augustin. epist. 35, 5 (33, pag. 136 Mig.); epist. 39, 2 (33, pag. 154 Mig.); epist. 56, 2 (33, pag. 224 Mig.). Augustin. ep. 201 Divinitas te per multos annos servet incolumem. Cf. etiam Gregor. M. 1, 16 b (Ewald).

Quarto post Christ. nat. saeculo mos salutandi inductus est sensimque increbuit. Loci sunt: Augustin. ep. 214 (Migne, 33) saluto vos e. q. s.; cf. etiam epist. 229. Leo M. epist. 68 (Migne, 54) Veranus cultor vestri apostolatus, beatitudinem vestram saluto, et ut pro me oretis peto. Ennod. 2, 3 (Vogel) Domina mihi, saluto et deprecor e. q. s.; ibid. 7, 24 salutans ergo affectione, qua debeo¹⁾, spero

dicendi formulae, quae a christianis scriptoribus adhibitae sunt, exhibent. „Memor mei“ invenitur ap. Augustin. ep. 39, 2 (33, p. 154 Mig.). „Memor nostri“ legitur hisce locis: Ov. Heroid. 11, 125; Apoll. Sid. 6, 1 (Lueti.); Augustin. ep. 29, 12 (33, pag. 120 Mig.); ep. 62, 2 (33, p. 230 Mig.); ep. 67, 3 (33, p. 237 Mig.); saepe.

1) Verbum debendi in quibusdam formulis usurpatur. „Ut debeo“ crebro invenitur apud Cic. (cf. Schmalz, l. l. pag. 123). „Quod debeo“ extat apud Senec. ep. 3, 6, 9 (Haase) sed accipe iam quod debeo et vale. Quocum conferas Augustin. ep. 229, 2 (33, 1020 Migne) Saluto et pignus pacis, quod Domino Deo nostro adiuvante feliciter accepisti, ea dilectione, qua debeo. Aliqua ex parte conferri possunt: Ennod. 1, 21 (Vogel) salu-

e. q. s. Alcim. Avit. 10, 25 (Peiper) Quapropter depenso salutationis honorificae famulatu e. q. s. Epist. Moguntin. 27 (Jaffé) Salutat te e. q. s.

Satis mihi multa verba fecisse videor de valedicendi formulis; restat, ut de diebus locisque epistulis ascriptis explicem.

tans debita servitute ...; 1, 16 Domine mi, salutationem debendam restituens e. q. s. Praeterea cf. 5, 12; 8, 42.